

Łemkowska przestrzeń literacka – rys historyczny

W literaturze łemkowskiej, do której zaliczamy zarówno piśmiennictwo łemkowskojęzyczne, jak i twórczość autorów łemkowskich powstałą w innych językach (co jest typowe dla literatur obszarów pogranicznych), wyodrębniamy cztery zasadnicze okresy rozwojowe. Pierwszy z nich, obejmujący najstarsze zabytki piśmiennicze, tzw. dawną literaturę łemkowską, trwa do ok. połowy XIX w. Granica ta jest równocześnie początkiem nowożytnej literatury związanej z przestrzenią kulturową obszaru określonego mianem Łemkowszczyzny. Pierwsza wojna światowa wyznacza granicę kolejnego okresu rozwojowego, który obejmuje międzywojnie i okres wojenny aż do 1947 r. Powysiedleńcza (współczesna) literatura łemkowska rozwija się po 1947 r. do chwili obecnej, z wyraźnie rysującą się cezurą na początku lat osiemdziesiątych (1983).

Początki piśmiennictwa łemkowskiego zazwyczaj wiązane są z pierwszymi zachowanymi księgami cerkiewnymi pochodzącymi z obszaru nazwanego ok. połowy XIX w. Łemkowszczyzną. Są to manuskrypty, w których zauważalne są pewne elementy lokalnych dialektów. Miejscowi „przepisywacze” kształcili się w sanockiej „szkole księgowców”, z której wywodził się m. in. Mychajł Wasylewicz – znany „przepisywacz” szesnastowiecznego *Ewangeliarza z Peresopnicy* (badacze postrzegają w nim refleksy dialektu łemkowskiego). Znani też byli „księgowicy” z Odrzechowej (np. na s. 299 *Ewangeliarza z Piorunki z 1624 r.* istnieje inskrypcja, że księga ta została napisana przez „ubogiego sługę Bożego Wasyla z Odrzechowej”). Każda z łemkowskich parafii posiadała odpowiedni zestaw ksiąg liturgicznych. Zachowały się cenne zabytki pochodzące z XVI i XVII w., np. *Ewangeliarz ze Szlachtowej z 1542 r.*, szesnastowieczne: *Apostoł z Wojkowej k. Muszyny*, *Ewangeliarz z Krynicy*, *Ewangeliarz objaśniony z Odrzechowej*, *Ustaw cerkiewny z Oparówki*, *Liturgikon z Kostarowiec*, *Izbornik z Bonarówki*, *Apostoł ze Złockiego (XVI/XVII w.)*. Siedemnastowieczne księgi, zwłaszcza tzw. ewangeliarze objaśnione (pouczające), przeznaczone dla nauki prostego ludu pisane były w języku ludowym danego regionu. Znajdowało się w nich wiele tekstów apokryficznych, które ściśle współhistniały z łemkowskim folklorem czerpiąc zeń inspiracje i wzajemnie go inspirując. W Bibliotece Narodowej w Warszawie przechowywany jest m. in. rękopis ewangeliarza z 1653 r.

przepisany przez Tymofija z Wysoczan. Z r. 1666 pochodzi ewangeliarz Stefana Rychwałdzkiego z Rychwałdu (obecnie Owczary) k. Gorlic.

Zapoczątkowany przez Reformację proces przekładu literatury religijnej (i nie tylko religijnej) na języki narodowe wniósł do piśmiennictwa łemkowskiego obok ewangeliarzy objaśnionych także tłumaczenia innych znaczących utworów. Szczególne zasługi na tym polu ma ks. Joann Prysłopskij (1700-1773) z Kamiannej, który przetłumaczył na łemkowski i uzupełnił objaśnieniami *Psalterz Dawidów* (podobno korzystał z przekadów ks. Wujka i J. Kochanowskiego), obszerne fragmenty *Wielkiego Zwierciadła (Magnum speculum exemplorum)*, fragmenty z *Życia św. Partyka*, a wg niektórych badaczy nawet wszystkie Ewangelie. Spod jego pióra wyszedł też *Bohohłasnyk, Liturgikon i Irmologion* dla użytku cerkwi w Kamiannej. Wśród dochoowanych do dzisiaj nazwisk twórców dawnej łemkowskiej literatury przekładowej i oryginalnej jest Sztefan Krynyckij, autor interesujących akrostychów z drugiej połowy XVII w. oraz Damian Lewyckij z Nowej Wsi, który złożył ok. połowy XVIII w. obszerny, 326 – stronicowy *Сборник духовных стихов и пѣсней (Zbiór wierszy i pieśni duchownych)*. Obok utworów religijnych znalazły się w nim i świeckie, m. in. kantata na cześć zwycięstwa wojsk ruskich pod Połtawą oraz pieśni miłosne. Jednakże w literaturze tego okresu przeważała twórczość anonimowa, niekoniecznie oryginalna (oryginalność jako wartość literatury jest kategorią późniejszą). Zachowało się wiele tekstów rękopiśmiennych z tego okresu, z których część doczekała się ostatnio wydania w zbiorze *Бароківі духовні пісні Лемківщини*¹ (*Barokowe pieśni duchowne z Łemkowszczyzny*). Większość nadal pozostaje jednak w oddziałach rękopisów polskich i ukraińskich bibliotek. Utwory te mają głównie religijno-dydaktyczny charakter. Wykonywane były zazwyczaj jako pieśni w przystępny sposób podające główne prawdy wiary i opisujące istotne momenty historii świętej.

Początki dawnej literatury świeckiej z terytorium Łemkowszczyzny próbuje się często wiązać z łacińskojęzyczną twórczością znakomitego humanisty Pawła z Krosna (ok. 1470-1517), która, choć w pełni wpisana w polski kontekst kulturowy, przez pochodzenie autora i jego samookreślenie – Paulus Ruthenus bywa odnoszona i do obszaru łemkowskiego². Znane są też inne przykłady łacińskojęzycznej poezji wzorowanej na rzymskich klasykach, która wyszła spod pióra łemkowskich autorów. Ostatnim z nich był chyba Teodor Kuryłło z Wysowej, żyjący w I połowie XIX w.

Pełniejszy wyraz miejscowego życia i dawnego wiejskiego samorządu znajdujemy w dokumentach zaliczanych do całkiem odmiennego typu piśmiennictwa. Ich wspaniały

¹ Wstęp, opracowanie i komentarze O. Г н а т ю к, Львів 2000.

przykład stanowią *Акты села Одреховы* (*Akty wsi Odrzechowa*), prowadzone od 1549 r. w miejscowym języku ruskim. Odrzechowa nie była tu wyjątkiem. W *księdze sądowej Kresu Klimkowskiego* przy dokumentach 417 i 418 zawarte są adnotacje: „Wypis z zapisu ksiąg unowickich po rusku pisanych”. Podobne księgi istniały zapewne i w innych wsiach.

W XVI w. powstały też pierwsze tłumaczenia z literatury świeckiej, głównie polskiej (często stanowiącej też przekłady). W 1584 r. powstał ruski przekład *Kroniki* Marcina Bielskiego noszący tytuł *Космографія, описаніє всего свѣта*, a w pierwszej połowie XVII w. tłumaczenie ze znanych *Gesta Romanorum* pt. *Исторіє розмаите зъ Римскихъ и тежъ иншихъ авторовъ коротко зеbrane* (ok. 1000 stron). Oryginalne ruskojęzyczne (w ludowej wersji językowej z obszaru między Sanem a Oslawą) wiersze zapisano na marginesach siedemnastowiecznej minei świętecznej. Dotyczą one tematów historycznych, humorystyczno-obyczajowych i religijnych.

Drugi okres w rozwoju literatury łemkowskiej wiąże się z początkiem nowej epoki w historii łemkowszczyzny. Cechuje się ona świadomym dookreśleniem cech kulturowych nazwanego i opisanego przez etnografów obszaru, z którym autorzy stąd pochodzący w mniejszym lub większym stopniu się utożsamiali. Jest to ten moment, w którym w literaturze obok ogólnego etnonimu Rusin coraz częściej pojawia się lokalna nazwa łemko (samodzielnie bądź w połączeniu łemko-Rusin). Około sześćdziesięcioletni okres rozwoju literatury odznacza się sporym bogactwem i różnorodnością form. Okres ten bywa określany jako „złote półwiecze” w dziejach łemkowszczyzny ze względu na wiele wybitnych postaci stąd pochodzących, które odegrały w owym czasie znaczącą rolę w życiu kulturalnym, umysłowym, religijnym czy politycznym Galicji, a także niektórych ośrodków pozagalicyjskich³. Inteligencja, prawie wyłącznie duchowna, z zaangażowaniem pełniła swoją „budzielską” misję wśród narodu mając do dyspozycji najczęściej kazalnice i pióro. Stąd też literatura cechuje się dużym zaangażowaniem patriotycznym, dydaktyzmem, moralizatorstwem. Paradygmat patriotyzmu kształtowany za pomocą literatury ma ciągle tradycyjny ogólnoruski wymiar lecz u każdego z autorów czytelne są odwołania mniej lub bardziej bezpośrednio do przestrzeni łemkowskiej.

Obok literatury beletrystycznej interesująco rozwijają się pewne niefikcyjne gatunki literackie, wśród których na szczególną uwagę zasługują szkice etnograficzno-

² П. Т р о х а н о в с к і й, *Поэзия Лемків*, [w] *Русински/руски писні*, red. Н. Дудащ, Нови Сад 1997, s. 111-117.

³ *Udział łemków w życiu religijnym, umysłowym, kulturowo-społecznym Galicji w drugiej połowie dziewiętnastego i na początku dwudziestego wieku*, [w:] *Poprzez stulecia. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin*, Kraków 2000, s. 199-212.

historyczne oraz literatura wspomnieniowo-pamiętnikarska. Są to te działy piśmiennictwa, w których najpełniej zaistniała przestrzeń lokalna, ze szczególną koncentracją na niej zwłaszcza w przypadku szkiców. Powstały one zapewne z potrzeby wyodrębnienia, wyeksponowania, dookreślenia tego co specyficzne łemkowskie, niepowtarzalne w innych regionach, wyróżniające Łemków. Niewielka w zasadzie odległość chronologiczna dzieli najwcześniejsze z tych utworów od pierwszych opisów etnograficznych Łemków. Szkic Mychajła Krynickiego *Историческое состояніе Намѣстничества Мушынского...* (*Stan historyczny Namiestnictwa Muszyńskiego...*) powstał już w 1852 r. W 1860 r. został opublikowany znany i mający duży wpływ na późniejszy łemkowski autostereotyp szkic Aleksija Torońskiego *Русины-Лемки (Rusini-Łemkowie)*. Ale najbardziej godny uwagi jest wyjątkowy na tle swej epoki szkic Matwija Astriaba z Wysowej, wówczas studenta Uniwersytetu Kijowskiego, *Кілька слóвъ о Лемківскóй бечѣдѣ (Kilka słów o języku łemkowskim)* (1871). Podjęta w nim została polemika z tezą Torońskiego z jego szkicu *Русины-Лемки* o zepsuciu języka i zwyczajów łemkowskich wskutek sąsiedzkich (polskich, słowackich i węgierskich) wpływów. Gorliwa obrona języka łemkowskiego ma na celu nie tylko wykazanie jego dawności, zachowania najstarszych prasłowiańskich form, ale też samodzielności, niezależności od języka rosyjskiego czy małoruskiego (ukraińskiego). Broniąc języka, broni też Astriab godności Łemków-górali, którzy wiernie zachowali swą ruskość, dawne tradycje i moralność. Równocześnie oburza się przeciw inteligentom, którzy „przywdziawszy nogawice” wywyższają się nad prosty lud. Rewolucyjne i wyjątkowe na tle ówczesnego piśmiennictwa łemkowskiego jest też użycie przez Astriaba łemkowskiej „besidy” jako języka własnej narracji. Jest to pierwsze zastosowanie łemkowskiego w funkcji języka popularnonaukowego wywodu. Tym bardziej zasługuje ono na uwagę, że kolejne tego typu zjawisko zaistnieje dopiero w międzywojniu.

Druga połowa XIX w. odznaczała się bowiem dominacją *jazyczija*⁴ jako galicyjsko-ruskiego języka literackiego. Łemkowscy autorzy, ściśle powiązani ze wschodniogalicyskimi ośrodkami życia literackiego (Lwowem, Przemyślem), publikujący głównie w tamtejszych wydawnictwach i czasopismach, współuczestniczyli w ogólnych zjawiskach kulturowych kreowanych przez inteligencję ruską w Galicji Wschodniej. Większość więc dziewiętnastowiecznej literatury łemkowskiej powstała w *jazycziju* z większą lub mniejszą domieszką „łemkizmów”. Niektóre tylko gatunki czy typy utworów, zwłaszcza przeznaczone dla ludu (sztuki sceniczne dla teatrów amatorskich, wiersze inspirowane folklorem, literatura

dydaktyczno-oświatowa) powstawały w języku tego ludu. Inne wprowadzały dialekt jako język bohaterów-Łemków. Jeszcze inne „koloryzowały” czasem lokalnym językiem opisy krajobrazu, miejscowej przyrody, które najpiękniej można opisać w języku współistniejącym z daną przestrzenią. Generalnie jednakże językiem narracji było „jazyczije”.

Świadomość kulturowej i językowej odrębności jednak istniała. We wspomnianych szkicach historyczno-etnograficznych wiele uwagi poświęca się osobliwościom łemkowskiej „besidy”. Wyodrębniane i podkreślane są specyficzne cechy mentalności, obyczajowości, stroju, w którym wg Torońskiego odzwierciedla się charakter człowieka. Stąd też jego teza, że Łemkowie nie tylko od „Podolaków” (ludzi z dołów, z nizin), ale też od innych górali powinni strojem się odróżniać.

Uzupełnieniem szkiców w zakresie charakterystyki przestrzeni łemkowskiej jest dziewiętnastowieczna memuarystyka, literatura wspomnieniowo-pamiętnikarska, powstała pod piórem kilku dosyć utalentowanych autorów o różnym temperamencie twórczym. Cechuje się ona sporą różnorodnością. Mamy tu do czynienia ze wspomnieniami typu introwertywnego, czymś w rodzaju „pamiętnika duszy” czyli z traktowaniem w zapisach świata zewnętrznego głównie jako scenerii przeżyć wewnętrznych „ja”. Autor tego typu wspomnień Mykołaj Małyniak (1851-1915) z Kamiannej, człowiek głębokiego intelektu, doktor teologii i filozofii, wywodzący się z chłopskiej chaty, przebył trudną i złożoną drogę życiową, która została odzwierciedlona w autobiograficznym utworze *Зерна горюшичны изъ дерева жизни Н.Д.М. Камянина* (*Ziarna gorczycy z drzewa życia M.D.M. Kamianina*) (Przemyśl 1908). Jest on też autorem kilku podróży, gdzie fakty i zdarzenia w podobny sposób zostały przepuszczone przez filtr uczuć.

Inny autor, szczególnie zasłużony na polu memuarystyki, Wasylj Czerneckij (1837-1900) wniósł z kolei do literatury łemkowskiej ekstrawertywny typ wspomnień. Jego cykl wspomnień z życia szkolnego i seminaryjnego (*Згадки зь студентского/семинарського життя...*) w Jaśle, w Preszowie, w Koszycach, w Użhorodzie, we Lwowie, w Przemyślu odzwierciedla typową drogę zdobywania wykształcenia przez łemkowską inteligencję. Dzięki rejestratorskiej, faktograficznej pasji Czerneckiego utrwalone zostały z najdrobniejszymi szczegółami wydarzenia i zjawiska życia kulturalno-społecznego, opisy miast, zabytków, charakterystyka instytucji, systemu szkolnictwa, przebieg codziennego życia szkolnego i wiele innych faktów z życia ruskiej inteligencji w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w., skomentowanych dodatkowo z perspektywy późniejszych doświadczeń autora. Także

⁴ Był to język stworzony wg zasady etymologicznej na bazie cerkiewno-słowiańskiego z dużym udziałem języka rosyjskiego i domieszka lokalnych dialektów. Funkcjonował jako język literacki wśród starorusinów

wspomnienia z podróży czy raczej pielgrzymek Czerneckiego są bardziej kronikarskim, szczegółowym zapisem wydarzeń niż osobistymi refleksjami. Tego typu szczegółowość i faktograficzność wynikała zapewne z historycznych zamiłowań autora, który pozostawił po sobie też kroniki m. in. klasztoru ojców Bazylianów w Krystynopolu i seminarium duchownego we Lwowie a przede wszystkim opisy historyczno-krajoznawcze kilkudziesięciu ruskich miejscowości w Galicji (wśród nich też łemkowskich).

Jeszcze inny typ wspomnień wniósł do literatury łemkowskiej Władimir Chylak (1843-1893) najwybitniejszy pisarz nie tylko swej epoki, ale najznakomitszy łemkowski prozaik w ogóle. Bez trudu poznać można, że wspomnienia te wyszły spod pióra beletrysty. Autor świadomie sięga po artystyczne środki wyrazu uzgadniając to na wstępie z czytelnikiem w typowym dla siebie odnarratorskim doń zwrocie (humoreska *Рыбы* [*Ryby*]). Większość Chylakowych wspomnień dotyczy życia szkolnego, które przebiegało po części w tych samych ośrodkach, co u Czerneckiego. Jakże inaczej działa w tym przypadku literacka wizja autora-beletrysty w porównaniu z historyczną faktograficznością poprzedniego. Chylak nie rejestruje, tylko wyławia pewne interesujące epizody, które przedstawia w anegdotycznej formie, odpowiednio koloryzując i dramatyzując akcję. Bardzo interesujący materiał wspomnieniowy zawarty jest w utworze (który równie dobrze można nazwać opowiadaniem) *Мой блаженной памяти дяк* (*Mój świętej pamięci diak*). Jest to, jak głosi podtytuł, „charakterystyka wymarłego pokolenia”. Charakterystyka wyjątkowo barwna i głęboka dotycząca konkretnej postaci na tle życia konkretnej wsi łemkowskiej, swoistego indywiduum, stanowiącego jednak pewne zjawisko kulturowe swych czasów, zjawisko, które odeszło w przeszłość. Zbeletryzowane wspomnienia Chylaka w nie mniejszym stopniu przybliżają „dawne czasy” na Łemkowszczyźnie niż bardziej bezpośrednie, skrupulatne opisy faktów autorstwa Czerneckiego.

Jeszcze inaczej, bardziej po reportersku, kształtowane są utwory wspomnieniowe Władymira Szczawyńskiego (1853-1913), światowca, mieszkającego na stałe w Wiedniu, dziennikarza, korespondenta wielu wschodniogalicyskich i rosyjskich gazet. Zaliczyć je można głównie do gatunku podróży. Podróżując wiele, autor robił regularne „zapiski” nie pozbawione jednak komentarzy i ocen. Brał udział w wojnie serbsko-tureckiej, czego ślad pozostał we wspomnieniach *Изъ записокъ сербского военного врача* (*Z notatek serbskiego lekarza wojennego*)(1877). Bliżej Łemkowszczyzny (czy raczej w samym jej centrum, miejscu urodzenia autora – Klimkówce k. Gorlic) lokuje się esej-wspomnienie *Туга за родиннимъ селомъ* (*Tęsknota za wsią ojczystą*) (1889).

Do literatury wspomnieniowo-pamiętnikarskiej należą też podróże Amwrosija Polańskiego (1854-1940) noszące charakter reportersko-faktograficzny, choć rejestrujące też „wzloty duszy” przeżywane w wyjątkowych miejscach .

Chociaż fakty i zjawiska odnoszące się do dwóch istotnych działów literatury niefikcjonalnej zostały tu zaprezentowane w pierwszej kolejności, nie umniejsza to rangi tzw. literatury pięknej, która bezsprzecznie posiada pierwszorzędne znaczenie w całościowym obrazie dorobku literackiego danej społeczności. W drugiej połowie XIX w. czołowe miejsce przypadło w literaturze łemkowskiej epice. Stało się tak przede wszystkim za sprawą wspomnianego już wybitnego w skali łemkowskiej twórcy – Władymira Chylaka (pseud. Ieronim Anonim). Chociaż całe praktycznie życie spędził on na Łemkowszczyźnie, na parafiach, które z gorzką ironią określa w swych utworach jako *holodovky* (głódówki), jego twórczość była szeroko znana w kręgach galicyjskich starorusinów, wśród których uważany był za czołowego galicko-ruskiego pisarza. Wydaje się, że opinia ta nie jest przesadzona, a brak szerszego spopularyzowania jego twórczości wynikał (wg sądu Aleksandra Pypina) ze „złamanego narzędzia”, czyli języka, jakim się posługiwał. Po wygaśnięciu idei obszczeruskiej *jazyczyje* stało się bowiem językiem martwym. Jest Chylak autorem ponad setki utworów, głównie opowiadań, opowieści, humoresek. Ma też na swym koncie powieść historyczną oraz wiele drobiazgów satyrycznych. Jego ranga w literaturze łemkowskiej jest tym szczególniejsza, że realizował on „budzicielski” model twórczości i narówni z wielkimi „budzicielami” Rusi Podkarpackiej może być nazwany „budzicielem” Łemkowszczyzny. Zwłaszcza centralne utwory Chylaka: *Шибеничний верх* (*Wisielczy wierch*) (powieść z czasów stacjonowania konfederatów barskich na Łemkowszczyźnie), *Русская доля* (*Ruska dola*) (opowieść symboliczno-alegoryczna), *Польскій патриотъ* (*Polski patriota*) (satyra na przywary ludzkie w kontekście stosunków międzyetnicznych), *Великий перекинчикъ въ маломъ розмѣрѣ* (*Wielki sprzedawczyk w małej skali*) (opowiadanie humorystyczno-moralizatorskie), *Кусокъ жизни людской* (*Kawałek ludzkiego życia*) (tragiczna opowieść obyczajowa z życia łemkowskiego ludu), zawierają ogromny ładunek patriotycznych treści, które mają budzić „drzemiących” Rusinów do aktywności na polu narodowym. Nieprzypadkowo akcja tych utworów toczy się na Łemkowszczyźnie. To lud tej ziemi – Rusini gnębieni, poniewierani, powinni godnie bronić swej ruskości, nie dać się omamić honorami, stanowiskami, nie zmieniać swej wiary i narodowości. Chylak wkroczył swą twórczością w te obszary, które zaczęły dojrzewać i krystalizować się w wymiar własnej etniczności. Swój spory talent spożytkował na „budzenie” Łemkowskiej Rusi. Satyryczno-

ironizujący ton wielu jego utworów, nie ostry i zjadliwy, lecz raczej ciepły, ojcowski, wskazuje, że to, co ośmieszał, wykpiwał, było przedmiotem jego głębokiej troski.

Na polu beletrystyki wyróżnił się też Aleksij Toroński, wspomniany już jako autor szkicu *Русины-Лемки*. Zwłaszcza jego *Ганця. Повѣсть з жытя Подбескыдского народа (Лемковъ)* (*Hancia. Opowieść z życia ludu podbeskidzkiego [Łemków]*) obok intrygującej, nieco sensacyjnej fabuły wnosi wiele interesujących faktów historyczno-obyczajowych z życia Łemków nadosławskich w kontekście bliskich ich związków z Rusinami węgierskimi. Opowieści *Дубовый крестъ (Dębowy krzyż)* i *Черниця (Mniszka)* mają wymowę moralizatorską nadbudowaną na wciągającej, romansowej fabule.

Jako epik, autor głównie opowiadań historycznych i tzw. „prawdziwych powiastek” zaistniał także Wasylj Czerneckij. Akcja jego utworów historycznych rozgrywa się głównie poza Łemkowszczyzną (wyjątek stanowi tu *Родина Ракочих въ замку мункацкомъ [Rodzina Rakoczyc na zamku mukaczewskim]* z rusińskimi reminiscencjami) natomiast „prawdziwych powiastek” przeważnie na Łemkowszczyźnie.

Wreszcie znaczący wkład w rozwój łemkowskiej prozy beletrystycznej wnieśli dwaj spośród czterech aktywnych literacko braci Polańskich – Amwrosij i Petro (1863-1910). Starszy, Amwrosij, jest głównie autorem opowiadań obyczajowo-społecznych z życia ruskiej inteligencji, często kreślonych w kontekście międzyetnicznych stosunków wschodniogalicjskich. Natomiast młodszy Petro wydał interesujący dwutomowy zbiór nowel *Карпатскіи новелли (Nowele karpackie)* (Lipsk 1888), które były przetłumaczone na język włoski i niemiecki. Wyróżniają się one swoistą romantycznością, modernistycznym chyba już zachwytem nad dzikością i swobodą karpackich przestrzeni. W podobnym duchu utrzymane są i inne utwory Petra Polańskiego, wśród nich obszerna powieść historyczna *Мѣсть Роксоляны (Zemsta Roksolany)* (1891).

Choć poezja i dramat znalazły się w tym czasie zdecydowanie w cieniu epiki, to warto jednak wymienić kilku autorów tomików poetyckich oraz najważniejszych dramatopisarzy łemkowskich. Należy podkreślić, że wszyscy praktycznie ówcześni poeci, pisali wiersze na marginesie innej twórczości literackiej. Jedynie Modest Humeckij (1842-1899) w wyważonych proporcjach łączył twórczość poetycką z dramatopisarstwem i eseistyką. Jego też uważa się za czołowego poetę łemkowskiego drugiej połowy XIX w. Pod pseudonimem Maria od Siona wydał on ruskojęzyczny zbiorek *Думки і Думы (Dumki i Dumy)* (1881). Jest to głównie liryka patriotyczno-historyczna i religijna po części nawiązująca do ukraińskich dum oraz oparte na folklorze ballady. Wiele wierszy Humeckiego opublikowanych zostało też w ówczesnych ruskich czasopiśmie. Humeckij pisał również po polsku. Jego

polskojęzyczny tomik poetycki *Poezyje przez Nieznanego* (1876) (przypisywany niesłusznie Karolowi S. Petelenzowi) powstał wyraźnie pod wpływem polskiego romantyzmu.

W 1908 r. opublikował zbiorek wierszy *Весняни сны* (*Sny wiosenne*) wchodzący dopiero na scenę literacką Hryhorij Hanulak (1883-1945). Jego dojrzała twórczość przypada na okres międzywojenny. Wiersze były swoistym epizodem w dorobku pisarskim tego autora. Cechuje je młodzieńcza egzaltacja i przesada, choć w niektórych fragmentach górnolotność zamienia się w szczere wyznanie. W wierszach występują elementy łemkowskiej topiki, obecne także u Humeckiego: ojczyste góry, kraj biedny, ale miły, uboga niwa.

Nie zdążył dojrzeć obiecująco zapowiadający się talent poetycki Mychajła Nesteraka (1894-1916), który zginął na froncie jako żołnierz armii austriackiej w wieku 22 lat. Zachowała się tylko obozowa część twórczości tego autora (był więźniem austriackiego obozu koncentracyjnego w Thallerhoffie), dająca świadectwo dużych możliwości warsztatowych i prawdziwego talentu lirycznego autora.

Zapisali się też na polu poezji bracia Polańscy: Henryk (1847-1935), który bardziej grzeszył chęcią pisania niż zdolnością w tym zakresie (choć jest autorem dwóch zbiorów poetyckich⁵) oraz Amwrosij, znacznie bardziej utalentowany, ale publikujący wiersze głównie w czasopiśmie, co marginalizowało nieco znaczenie poezji w całości jego dorobku literackiego.

Rozwój twórczości dramatycznej w literaturze łemkowskiej wiązał się ściśle z rozwojem amatorskiego ruchu teatralnego, propagowanego zwłaszcza przez Towarzystwo im. Mychajła Kaczkowskiego. Istniało w związku z tym zapotrzebowanie na proste, krótkie utwory dramatyczne, zawierające odpowiednią wymowę ideową i przystępną formę, łatwą do zrealizowania na scenach czytelnicy Towarzystwa. Autorem tego typu sztuk był m. in. Olimpij Polańskij (1856-1917) pseud. Wsegoriew. Sztandarowy przykład stanowią tu *Чотыре углы* (*Cztery kąty*), oznaczające kamienie węgielne, na których odbudowany zostanie ruski dom. Kamieniami tymi są cztery podstawowe hasła z programu Towarzystwa: молись, трудись, трезвись, учись (módl się, pracuj, żyj w trzeźwości, ucz się). Cała ta ideowa nadbudowa wprowadzona została na bazie typowej intrygi miłosnej z szeregiem zabawnych, typowych dla komedii nieporozumień i perypetii. Podobne połączenie pouczających, programowych treści z komediową akcją występuje też w utworze *Ручнику* (*Ręczniki*). Patriotyczno-obyczajowy charakter mają jednoaktówki eksponujące ludowe zwyczaje i obrzędy: *Гаґвки*, *Великдень* (*Gajówki*, *Wielkanoc*). Bardziej skomplikowane, rozbudowane treściowo i

⁵ *Вісниця із цвѣтовъ поетическихъ*, Львовъ 1871; *Незабудка*, Львовъ 1873

formalnie są sztuki historyczne Wsegoriewa *Ланка Рюрикова, перемышльська княгиня* (*Łanka Rurykowa, księżna przemyska*) czy historyczno-religijne *Варвара* (*Barbara*).

Znanym i popularnym dramatopisarzem był również Amrwosij Polańskij (Niedolew). Większość jego utworów dramatycznych to komedie obyczajowe z życia ruskich mieszczan. Cechuje je świetne wycucie komizmu zarówno postaci, jak i sytuacji. Pewien dydaktyzm, niezbyt zresztą natrętny, łączy się z ironizowaniem. Komedie Niedolewa zaliczyć należy do cenniejszych osiągnięć łemkowskiego dramatopisarstwa.

Sporym talentem dramatycznym odznaczała się też Kławdija Ałeksowycz. Ta jedyna dama aktywna wówczas na polu łemkowskiej literatury tworzyła programowe, patriotyczno-obyczajowe sztuki dla ludu, pełne lokalnego kolorytu, podpatrzonych z życia wiejskiego scenek, językowej potoczności. Jednoaktówki *Запомороченная* (*Otumaniona*), *Берко* (*Berek*), farsa *Андрею, лен с҃ю...* (*Andrzeju, len sieję...*) cieszyły się dużą popularnością na Łemkowszczyźnie. Były sztukami najczęściej wystawianymi na scenach wiejskich czytelni.

Zupełnie odmienny rodzaj twórczości dramatycznej uprawiał Modest Humeckij. Jego poskojęzyczne dramaty *Anhelli czyli walka niewolników* i *Nero czyli wielcy bohaterzy* kreowane są na miarę dramatu romantycznego i choć nie wnoszą jakichś nowatorskich rozwiązań, na gruncie łemkowskim stanowią zjawisko zupełnie nietypowe.

Twórczość dramatyczną rozpoczął też w omawianym okresie Hryhoryj Hanulak. Podobnie jak większość łemkowskich autorów, pisał głównie komedie, które mieszczą się w całokształcie jego humorystyczno-satyrycznego pisarstwa.

Oprócz krótko omówionych tu działów czy odmian dziewiętnastowiecznej literatury łemkowskiej szeroko reprezentowana na danym gruncie jest również literatura religijna stanowiąca niejako wynik profesjonalnej działalności pisarzy-duchownych. Interesująco rozwinęła się też satyra, eseistyka, piśmiennictwo oświatowe, literatura dziecięca. Wreszcie w okresie tym zapoczątkowane zostaje rodzime czasopiśmiennictwo łemkowskie⁶. W 1911 r. zaczął wychodzić we Lwowie a od siódmego numeru już w Nowym Sączu dwutygodnik (z czasem tygodnik) „Лемко” („Łemko”) (1911-1914) w całości redagowany w dialekcie łemkowskim, bardzo mocno akcentujący odmienność i odrębność Łemkowszczyzny od innych ziem ruskich, mający ściśle sprecyzowany program: „Gazeta «Łemko» stawia sobie za cel oświatę i rozwój ekonomiczny Łemkowszczyzny, a także bronienie jej przed

⁶ rozumiane nie w sensie czasopism posiadających charakter galicyjsko-ruski redagowanych i wydawanych przez Łemków, takich jak np. „Перемышлянка” (1862) Kławdiji Ałeksowycz, „Рускій Сіонь” (1871-1885) Sylwestra Sembratowycza czy „Новый Галичанинъ” (1889-1891) Petra i Amrwosija Polańskich, ale czasopiśmiennictwo ściśle lokalne, nastawione przede wszystkim na odbiorcę łemkowskiego, poruszające problemy tego regionu.

oderwańcami od Rusi, Ukraińcami”⁷. Jako ideowa, proukraińska konkurencja do „Łemka”, (popularnego i mającego wielu prenumeratorów nie tylko wśród inteligencji, lecz i wśród ludu łemkowskiego), wychodził w Sanoku w 1912 r. przez kilka miesięcy „Підгірський дзвін” – dwutygodnik polityczny oświatowy i gospodarczy. Nie znalazł on żadnego poparcia na Łemkowszczyźnie, przez co jego wydawanie zostało zawieszono. Chociaż fakty te miały miejsce u schyłku okresu galicyjskiego, to znamionowały już „nowe czasy”, były symptomatyczne dla procesów kolejnego okresu historycznego a równocześnie literackiego, w którym wspólnota galicko-ruska ustąpi miejsca własnej łemkowskiej przestrzeni kulturowej.

Okres ten, podobnie jak w życiu politycznym, również na polu literackim cechował się krystalizowaniem postaw i stanowisk etnicznych. „Budzielski” model literatury nabrał w międzywojniu ściśle łemkowskiego wymiaru z wyraźnymi dążeniami emancypacyjnymi. Widoczne one były zarówno w sferze językowej, jak i ideowej. Dawne *jazyczije* istniało już tylko szczątkowo, zastąpił je rodzimy dialekt, który nabrał niekwestionowanego znaczenia literackiego. Jego wartość, podobnie jak i wartość innych wyróżników rodzimej kultury wielokrotnie była werbalizowana w strofach patriotycznej i agitacyjnej liryki czołowego „budziela” międzywojnia, Iwana Rusenki (1890-1960):

Нам бесіда наша мила,
Хоц и кус неграматична
Родна мати нас навчила –
Отжеж своя, не пожична⁸

Dla nas język nasz – najmiłszy
Choć ubogi z wielu przyczyn,
Matka nas go nauczyła –
Swoj więc, nikt go nie pożyczył
(tłum. P. Trochanowski)

Na terenie rdzennej Łemkowszczyzny pojawiło się wiele instytucji i przedsięwzięć kulturalno-społecznych, które autonomizowały łemkowską przestrzeń literacką, zakreślając jej granice linią wyznaczoną czynnikami etnograficznymi i dialektalnymi. Będzie to zasadnicza odmienność od literatury poprzedniego okresu. Niezmiennie natomiast pozostanie duże zaangażowanie narodowo-społeczne i uwikłanie tej literatury w szereg uwarunkowań pozaliterackich. W związku z tym w twórczości literackiej w najwyższym stopniu zaistnieje łemkowskość jako swoista kreacja tożsamościowa, której doprecyzowywanie i utwierdzenie stanie się naczelnym zadaniem literatury. Niezależnie więc od kryteriów gatunkowych i kategorii formalnych uprawianej twórczości, autorzy odnosić się będą bardziej lub mniej bezpośrednio do spraw aktualnych, zjawisk dyskusyjnych, operować wzorcami i antywzorcami wziętymi z łemkowskiej rzeczywistości społecznej. Zarówno w modelu lirycznym, epickim

⁷ *Отъ издательства „Лемка”, „Лемко”, R: 1911, nr 10, s. 1.*

⁸ *І. Русенко, Рок 1945, „Карпаторусскій Календарь Лемко-Союза на год 1958”, Юнкерс, Н. Й. 1957, s. 60*

czy dramatycznym, jak i w literaturze niefikcjonalnej podnoszony i eksponowany będzie wymiar niezależnego bytu etnicznego, do którego Łemkowie mają prawo.

Dwaj zwłaszcza autorzy międzywojnia swą działalnością literacką przyczynili się do rozumienia łemkowskości jako odrębnej kategorii etnicznej. Obaj aktywni literacko i patriotycznie jeszcze jako sądeccy gimnazjaliści, mieszkańcy tamtejszej Ruskiej Bursy, zaangażowani przy redagowaniu przedwojennej edycji „Łemka”, weszli w okres międzywojenny ze sprecyzowanym programem „odrodzeniowym” Łemkowszczyzny.

Wspomniany już Iwan Rusenko to autor w głównej mierze głęboko zaangażowanej liryki patriotycznej, szeregu wierszy okolicznościowych, okazjonalnych, dedykacyjnych i satyrycznych oraz świetnych bajek, adaptujących do łemkowskich realiów popularne motywy bajki zwierzęcej. Napisze on też powszechnie znaną na Łemkowszczyźnie sztukę sceniczną *Bepmen e Kapnamax (Jaselka w Karpatach)*. Jego twórczość stanowi wzór patriotyzmu łemkowskiego. Do chwili obecnej żyją Rusenkowe wiersze wśród Łemków dostarczając tekstów do śpiewanych uroczyste pieśni, wśród nich nieoficjalnego hymnu łemkowskiego. Wzorując się na poezji ludowej, umiał Rusenko stworzyć w swych wierszach przepełniony swojskością, niepowtarzalny klimat łemkowskiego życia. Życia społeczności, z którą pełnił się utożsamiał wyrażając to często w formie podmiotu zbiorowego. Podana w rodzimym dialekcie, w przystępnej i sugestywnej formie, nastrojona na wysokie tony emocjonalne liryka patriotyczna Rusenki spełni istotną rolę wśród Łemków, którzy obdarzą jej autora mianem Nauczyciela.

Nie mniejsze znaczenie w całokształcie łemkowskiego życia literackiego i społecznego miała też twórczość Dmytryja Wysłockiego (1888-1968), bardziej znanego pod literackim pseudonimem Wanio Hunianka. Był on redaktorem ważnych periodyków (krajowych i emigracyjnych), w których opublikowano większość utworów literackich międzywojnia. Był też dosyć uzdolnionym pisarzem, autorem głównie opowiadań z życia Łemków najczęściej o zabarwieniu humorystyczno-satyrycznym, niewielkich utworów scenicznych, wierszy satyrycznych i okolicznościowych, esejów, szkiców, manifestów programowo-ideologicznych. Twórczość Hunianki była w znacznym stopniu podporządkowana celom dydaktycznym i propagandowym. Te propagandowe treści umiał jednak autor przyoblec w interesującą formę fabularną bądź dramatyczną wykorzystując bliskie łemkowskiemu czytelnikowi motywy z życia wiejskiego, wprowadzając barwne typy łemkowskie, ukazując ich relacje, konflikty, spory ideologiczne. Cykl „amerykańskich” opowiadań i szkiców satyrycznych to z kolei krzywe zwierciadło nadstawione łemkowskiej emigracji, trafnie wychwytyjące wszystkie śmieszności i kompleksy emigranckiego życia.

W zakresie emancypacyjnych działań literackich niemałe zasługi położył też Teofil Kuryło (1891-1945), autor thallerhoffskich wspomnień, a przede wszystkim popularno-naukowych opracowań biograficznych ukazujących wkład łemkowskiej inteligencji w życie kulturalne, umysłowe, literackie, polityczne, religijne naszej części Europy. W tym samym nurcie piśmienniczego zaangażowania wymienić należy też twórczość Ioanna Polańskiego, Symeona Pyrza, Metodego Trochanowskiego.

Opozycyjnie do emancypacyjnego czy autonomicznego nurtu łemkowskiej literatury, rozwinął się w międzywojniu nurt piśmiennictwa proukraińskiego, inspirowanego w znacznym stopniu przez powołaną we Lwowie na początku lat trzydziestych przy Towarzystwie „Proswita” Komisję Łemkowską. Zapoczątkowała ona wydawanie dwutygodnika „Наш Лемко” („Nasz Łemko”) (1934-1938), który miał stanowić przeciwwagę ideologiczną do wydawanego w Krynicy „Łemka”. Wydawała też serię „Biblioteka Łemkowszczyzny” składającą się z książek i broszur o określonym profilu tematyczno-ideowym. Ich autorami w większości przypadków nie byli Łemkowie. Niemniej, część autorów tego nurtu, wśród nich naczelny redaktor „Naszego Łemka” Julian Tarnowycz jego zastępca Petro Smerekanycz, Sztefan Wercholak, to osoby łemkowskiego pochodzenia, deklarujące się jako Łemkowie. Inni, choć pochodzący spoza etnograficznych granic Łemkowszczyzny (Iwan Fyłypczak), utożsamiali się z Łemkami. Literatura tego nurtu cechowała się wysokim stopniem agitacyjności i uświadamiająco-pouczającym stosunkiem do czytelnika. W jego ramach rozwinęło się zwłaszcza realistyczno-obyczajowe opowiadanie z życia wsi położonej gdzieś na wschodnich krańcach Łemkowszczyzny, gdzie na tle typowych konfliktów i scen rodzajowych ukazany został konflikt postaw człowieka uświadomionego narodowo, znającego historię i kulturę ukraińską i człowieka zacofanego, „moskalofila-kacapa”. Obok tematyki współczesnej autorzy chętnie sięgali do tematów i scen historycznych, w zbeletryzowanej formie popularyzujących mit dawnej świetności Rusi-Ukrainy i sławy nierozłącznie do niej przynależnej „księżęcej” Łemkowszczyzny. Te atrakcyjne zapewne dla Łemków treści miały wyzwać w nich poczucie nierozzerwalnej jedności ze współczesnym narodem ukraińskim. Utwory pisane były zasadniczo w języku ukraińskim, łemkowski pojawiał się najczęściej tylko w dialogach.

Zupełnie na uboczu doniosłych sporów ideologicznych i zaangażowania społecznego łemkowskiej literatury zaistniało w międzywojniu zjawisko tak wyjątkowe jak twórczość Bohdana Ihora Antonycza (1909-1937). Wyjątkowe nie tylko w skali łemkowskiej. Powszechnie podkreślana jest całkowita samoistość, niezwykłość talentu poety mająca w znacznej mierze swe źródła biograficzne. „Chcę i mam odwagę iść samotnie i być sobą. Nie

jestem mandolista żadnego zespołu”⁹, powie o sobie poeta świadom własnego talentu stawiającego go poza wszelkimi nurtami i konwencjami. Pomimo krótkości życia spędzonego w większości poza Łemkowszczyzną, pomimo braku zaangażowania społecznego, Antonycz w niepowtarzalny sposób rozślawił swymi śpiewnymi lirykami kraj dzieciństwa - krainę czarodziejską, owianą tajemnicą, czarem miłości i piękna.

W stosunku do poprzednich, ostatni, powysiedleńczy okres rozwoju literatury łemkowskiej, charakteryzuje się radykalną zmianą własnej przestrzeni kulturowej. Wysiedlenia lat 1945-1947 rozproszyły Łemków na obszarze dwóch odrębnych terytoriów państwowych na dłuższy czas odcinając zupełnie od ziemi ojczystej. Trauma związana z tymi wydarzeniami określiła w najwyższym stopniu tematyczny i emocjonalny wymiar współczesnej literatury. Dominują w niej formy liryczne wpisujące się w trzy odrębne nurty poetyckie. Na ich ukształtowanie się wpłynął głównie dystans czasowy i osobiste doświadczenia poetów wobec momentu granicznego między Łemkowszczyzną „dawną” i „teraźniejszą”, ich obycie i wykształcenie literackie, uwarunkowania społeczno-polityczne w Polsce powojennej i związane z nimi możliwości i formy publikatorskie oraz organizacyjne.

Pierwszy z nich, który można określić jako **nurt ludowy**, tworzony był przez pokolenie osób mocno jeszcze tkwiących w tradycyjnym wiejskim bytowaniu, którym bliski był folklorowy model twórczości słownej. Możliwości publikatorskie stworzone przez Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne na wydzielonej w tygodniku „Nasze Słowo” „Łemkowskiej Stroniczce” były okazją do utrwalania drukiem spontanicznie rodzących się z tęsknoty, żalu, rozpacz po utracie ojczyzny wierszy-pieśni. Często wiersze powstawały w wyniku inspiracji, zachęty, zapotrzebowania zgłaszanego przez UTSK na ten typ wierszowania, który potwierdzał pełną ludowość kultury łemkowskiej i afirmację aktualnej sytuacji Łemków. Poezja nurtu ludowego ściśle związana jest z „Łemkowską Stroniczką”, gdzie dominowała od chwili jej powstania w 1957 r. aż początku lat siedemdziesiątych. Sztandarową postacią tego nurtu był Jakow Dudra posiadający dużą łatwość składania wierszy, wśród których zdarzają się piękne liryki patriotyczne i pejzażowe, większość jednakże stanowią wielostrofowe rymowane pogadanki, humoreski, historyjki, pouczenia, bajki itd. Wierszowana narracja służy najczęściej celom dydaktycznym i agitacyjnym zarówno tym wynikającym z chłopskiej filozofii autora, jak i tym podsuwanym mu przez UTSK. Podobnie jak Dudra postrzegali też swe pisarskie zadania inni poeci tego nurtu, zwłaszcza Stefania Romaniak i Sztefan Wercholak. Obok nich do nurtu ludowego należy zaliczyć twórczość

⁹ Cytat za: Д. П а в л и ч к о, *Пісня про незнищенність матерії* (wstęp), [w:] Б. І. А н т о н и ч, *Пісня про незнищенність матерії. Поезії*, Київ 1967, s. 40.

zdolnego bajkopisarza, Mykołaja Buriaka, piękne swą subtelną prostotą liryki Semana Madzelana i opublikowaną tylko w niewielkim procencie twórczość Iwana Horoszczaka, którego pieśń pożegnania z Łemkowszczyzną *Прощай моя Лемковино*, licząca prawie 16 tysięcy zwrotek określana jest mianem łemkowskiej epepei. Twórczość autorów nurtu ludowego to przenoszenie, utrwalanie w nowej rzeczywistości obrazu dawnego świata zachowanego w sercach i pamięci tych osób, które w nim wyrosły, dla których dawna Łemkowszczyzna pozostała czymś aktualnym, istniejącym w nich samych.

Drugi nurt powysiedleńczej poezji łemkowskiej, **nurt tęsknoty za utraconym** rozwinął się i dominował, również na „Łemkowskiej Stroniczce”, w latach siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych. Wyznacza go twórczość trójki poetów, Iwana Żełema, Iwana Hołowczaka i Melanii Sobyn. Wnieśli oni na grunt literatury łemkowskiej nowoczesną formę wiersza i swoisty model lirycznego przeżywania. Ich wizja poetycka zdeterminowana została biograficznym odniesieniem do momentu przejścia w świecie łemkowskim. Wszyscy opuścili Łemkowszczyznę w wieku wczesnomłodzieńczym, dojrzałość i doświadczenie zdobywali w nowej rzeczywistości dawny świat utrwalając w projekcjach dziecięcych marzeń, arkadyjskim micie i wizjach rajy utraconego. W ich twórczość została wpisana figura wygnania układająca się w triadę: wygnanie-wspomnienie-idealizacja. Brak możliwości skonfrontowania wspomnień z rzeczywistością umieszczał w perspektywie przeszłości wszystko, co związane jest z Łemkowszczyzną. Spowodowało to pewne zastygnięcie uczuciowe i wyobrazeniowe na cudnym obrazie legendarnej wręcz krainy, na tęsknocie, uczuciu żalu, bezpowrotności. W nurcie tym dominuje liryka pejzażowa, bogata stylistycznie, z rozwiniętą metaforyką, ciekawie przemyślaną i dopracowaną stroną foniczną wiersza. Pełne ekspresji, rozwinięte pod względem określeń wrażeniowych i przestrzennych pejzaże współistnieją z bezpośrednimi wyznaczeniami podmiotu lirycznego niezmiennymi w swej gamie uczuciowej. Obok króciótkich impresji występują obrazy uogólnione o symbolicznej wymowie:

Od lat tysiąca
Zbierali kamienie
Na górskich zboczach,
Jedli ziemniaki,
Podpłomyk owsiany,
Dziękowali Bogu.
Marzyli
O świecie
Gdzie lepiej
.....
A gdy poszli
Od swego progu
W świat,
Gdzie lepiej,
.....
Śni im się

Do rodzinnego domu
Droga.
I znowu marzą –
O górskim zboczu
Kamienistym,
Ziemniakach,
Podpłomyku
I lat tysiącu.
Bo Łemkowie...¹⁰

Poezja ta jest spokojna, cicha, tęskniąca, smutna. Autorzy, skupieni na utrwalaniu obrazów własnej duszy, starają się, by nic nie umknęło z tej wewnętrznej wizji poetyckiej, która istnieje niezmiennie bez uwzględnienia upływu czasu i nowych wydarzeń.

Nurt łemkowskiej autoprezentacji, aktualnie dominuje w poezji łemkowskiej, stanowiąc jej kartę wizytową, choć ostatnio obserwuje się symptomy jego zanikania. Ukształtował się około połowy lat osiemdziesiątych w sytuacji przemian politycznych w Polsce niezależnie już od „Łemkowskiej Stroniczki”, a tym samym od cenzury UTSK, a także w znacznym stopniu od cenzury ogólnototalitarnej. Jest to twórczość pokolenia poetyckiego urodzonego i ukształtowanego już w realiach powysiedleńczych, dawną Łemkowszczyznę znającego jedynie z rodzinnych wspomnień, przekazów, samodzielnych studiów. Aktualna dla nich jest Łemkowszczyzna współczesna – problematyczna, rozproszona, asymilująca się, o której przetrwanie trzeba walczyć. W walce tej dostrzegamy pewne analogie do budzielskiej postawy pisarzy poprzednich okresów. Aktywni na wielu płaszczyznach działalności kulturalnej poeci - Petro Murianka, Paweł Stefanowski, Władysław Graban, Stefania Trochanowska, Ołena Duć, w sposób otwarty starają się zaświadczyć i oświadczyć prawo od istnienia wbrew wszystkiemu kolejnych pokoleń Łemków. Wszyscy oni żyją i tworzą obecnie na terenach Łemkowszczyzny etnicznej. Tym bardziej odczuwalny jest dla nich proces zniszczenia jej naturalnej przestrzeni kulturowej, diametralnych przemian, jakie się w niej dokonały. Z drugiej strony ojczysty grunt pod nogami pozwala im wbudować swój świat twórczy w pewne kontinuum, które zawiera bazę tożsamościową, stanowi o psychicznym wkorzeniu, o spójności i trwałości systemu odniesień identyfikacyjnych. Na tym gruncie rodzi się poczucie odpowiedzialności za przedłużenie w czasie, za utrzymanie ciągłości tego, co od wielu pokoleń stanowiło istotę rodzimości. Postawieni pomiędzy świadomością wykorzenia i nieuchronnie postępującej asymilacji kulturowej Łemków a pragnieniem przeciwstawienia się temu procesowi, poeci tworzą pełne dramatycznego napięcia strofy, które mają w pełni ujawnić problematyczność i

¹⁰ I. Ż e ł e m, *Łemkowie*, tłum. P. Trochanowski, [w:] *Łemkowie piszą. Wiersze z lasów i gór*, Kraków 1989

tragizm dzisiejszej Łemkowszczyzny. Forma publikacji w wersji dwujęzycznej¹¹ to pewna strategia umożliwiająca znaczne poszerzenie kręgu odbiorców i to o tych właśnie, do których niejednokrotnie kierowane są gorzkie słowa oskarżenia:

panowie
to wyście
nam uczynili
za bardzo z lewa
a jam
nie kamień
lud mój z roli
panowie
to boli¹²

Ale nie oskarżycielska tylko retoryka wyznacza tonację uczuciową tych wierszy. Pogłębiona emocjonalnie prezentacja świata łemkowskiego dokonuje się we wszystkich trzech wymiarach czasowych. Wymiar przeszły (oskarżenie, mówienie o niezawinionych krzywdach, o „czuhach”, które szły na wschód i na zachód, o płaczących górach) tworzy pamięć. Wymiar terażniejszy (rozdarcie wewnętrzne, rujnowane cerkwie, „szukanie zatartych śladów”, zburzony dom i ludzie – „nie dojedzone owieczki wielkiego niegdyś stada”, które „ostatków ciepłą szukają”) tworzy ból. Wymiar przyszły (ogromna wola przetrwania, wola bycia Łemkiem, przekonanie, że „spraw naszych ciąg dalszy być musi”) rodzi nadzieję.

Ta poetycka autoprezentacja, odsłonięcie świata, w którym ból stanowi patetyczny topos współczesności, jest kolejną w dziejach Łemkowszczyzny literacką strategią scalania pamięci, umacniania więzi, tworzeniem na bazie kultury symbolicznej przestrzeni tożsamościowej dla następnych pokoleń Łemków.

Znacznie skromniej niż poezja prezentowane są w literaturze współczesnej formy prozatorskie i dramatyczne. W prozie przeważają krótkie opowiadania, szkice, humoreski, felietony, reportaże. Być może, jedyna dostępna możliwość publikacji na „Łemkowskiej Stroniczce” nie sprzyjała rozwojowi form obszerniejszych, bardziej złożonych. Dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych pojawiły się pierwsze książkowe wydania prozy. Zdecydowaną przewagę zyskały tu gatunki autobiograficzno-wspomnieniowe, w których, podobnie jak w poezji, utrwalone zostały traumatyczne przeżycia wysiedleńcze, los ludzi wyrzuconych z ojcowizny (R. Chomiak, *Nasz łemkowski los*, J. Zwoliński, *Rapsodia dla Łemków*, F. Gocz, *Życie Lemka*, M. Źrółka, *Opowieści łemkowskie*). Na bazie wspomnień, lecz głównie tych przedwojennych stworzone zostały krótkie, barwne, pełne humoru i zabawnych sytuacji opowiadania Fedora Kuziaka (*Давно то были часы*). Nasyczone

¹¹ Uniezależnienie się od „Łemkowskiej Stroniczki” nastąpiło z chwilą gdy poezją Łemków zainteresowała się Sądecka Oficyna Wydawnicza. Nakładem tego wydawnictwa w latach 1983-1985 ukazały się tomiki wierszy wszystkich autorów zaliczonych do nurtu łemkowskiej autoprezentacji. Były to wydania dwujęzyczne, łemkowsko-polskie. Kolejne publikacje tych autorów kontynuują zasadę dwujęzyczności.

liryzmem, choć nie unikające problematycznych i trudnych spraw z łemkowskiej współczesności są opowiadania wspomnieniowe Semana Madzelana (*Smak doli*). Na uwagę zasługują też opublikowane w niewielkich tylko fragmentach opowiadania Jana Chowańca (*Gorące lato, śmierć i winogrona*).

Dramat przedstawia się jeszcze skromniej niż proza. Kilka jednoaktówek napisanych dla potrzeb młodzieżowych grup teatralnych przez Petra Muriankę oraz obszerniejsze nieco sztuki sceniczne autorstwa Andrzeja Kopczy (założyciela i reżysera Teatru Amatorskiego Stowarzyszenia Łemków w Legnicy) stanowią jedyne praktycznie teksty współczesnego dramaturgii łemkowskiej.

Przedstawione tu w ogromnym skrócie najważniejsze fakty i zjawiska literackie powstałe w efekcie działalności piśmienniczej łemkowskich autorów świadczą o ukształtowaniu się w określonej przestrzeni kulturowej literatury etnicznej wykazującej niezwykle silny i wszechstronny związek ze społeczno-politycznymi i kulturalnymi dziejami społeczności, która ją generuje. Pomimo podlegania wielu wpływom zewnętrznym, obcym, literatura łemkowska zdołała uformować się jako zjawisko specyficzne, niepowtarzalne, odzwierciedlające w wymowny sposób nie tylko doświadczenia dziejowe, ale też system wartości, norm, cechy mentalności, i szereg innych zjawisk kulturowych charakterystycznych dla Łemków.

¹² P. S t e f a n o w s k i, *To boli*, [w:] *Łem*, Łemkowyna 1991